

NAMIK KEMAL'İN SİYASİ ÜTOPYASI RÜYA

Zişan GÖŞEN*

Öz: Namık Kemal, Tanzimat döneminde ön plana çıkmış, yaptıkları ve yazdıkları hem Türk tarihinde hem de yenileşen Türk edebiyatında yer etmiştir. Devletin kurtuluşu ve devamlılığı için aradığı çözümü, Osmanlının mevcut yönetim biçiminde yapılacak değişiklikte bulmuştur. Bu anlayış doğrultusunda eserler kaleme almıştır. Onun nesir türündeki eserleri içinde adı anılmaya değer bir eseri de *Rüya*'dır. Magosa sürgününde iken kaleme aldığı bu eser hürriyetin gerçekleşmesini hayal ettiği, ütopyik unsurları da içeren bir rüya olarak kurgulanmıştır. Bu çalışmada önce ütopya dair genel bilgiler verilmiş ardından Namık Kemal'in yaşamış olduğu dönem, bu dönemin onun üzerindeki tesiri ve memlekete getirdiği yenilikler konu edilmiş daha sonra Rüya'nın fikir örgüsü ele alınarak barındırdığı ütopyik unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Namık Kemal, , ütopya, fikir.

NAMIK KEMAL'S POLITICAL UTOPIA DREAM

Abstract: Namık Kemal came to the forefront during the Tanzimat period and took a place both in Turkish history and in the modernizing Turkish literature with his works and writings. He found the solution he sought for the salvation and continuity of the state in the change to be made in the current administration of the Ottoman Empire. He wrote works in line with this understanding. Among his prose works, one of his works worth mentioning is *Rüya*. This work, which he wrote while in exile in Famagusta, is a dream in which he dreams of the realization of freedom, including utopian elements. In this study, firstly, general information about utopia is given, then the period in which Namık Kemal lived, the effect of this period on him and the innovations he brought to the country are discussed. Afterwards, the utopian elements of the work named *Rüya* are tried to be determined by considering the idea.

Key Words: Dream, Namık Kemal, utopia, idea.

1. Giriş

Ütopya hem edebî tür olarak hem de kaçış arzusu olarak yüzyıllardır insanlığın hayatında varlığını sürdürmektedir. Edebî bir tür olarak ilk ütopya örneği Platon'un *Devlet* adlı eseridir. Platon eserinde, sistematik bir devlet tasarımı yapmış ve devletin nasıl iyi yönetileceği üzerinde durmuştur fakat terim olarak ilk kez 1516 yılında Thomas More tarafından kullanılmış olan "utopia"

ORCID ID : 0000-0003-0876-9319

DOI : 10.31126/akrajournal.974995

Geliş tarihi : 27 Temmuz 2021/ Kabul tarihi: 09 Eylül 2021

*Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

ifadesi “olmayan yer ve mutlu yer” (Yıldırım, 2015: 23) anlamlarına gelmektedir. Ütopyalar geleceğe yönelik tasarılar içermekle birlikte hâlihazıra da yönelerek mevcut yaşamdan hoşnutsuzluğu dile getirir. Bu hoşnutsuzluk karşısında ütopya yazarı kendi tasarladığı dünyasını ortaya koyar.

15. yüzyıldan itibaren gerçekleşen coğrafi keşifler Orta Çağ’ın düşünce yapısını etkilemiştir. Hristiyanlığın dayatmış olduğu yapı kırılmış, insanların sadece manevi dünyada değil bu dünyada da mutlu olabilecekleri kanıtlanmıştır. Böylece ütopyalar değer kazanmaya başlamıştır. 16. yüzyıldaki Reform ve Rönesans hareketleri çeşitli sanat alanları ortaya çıkarmış, yenileşme ile birlikte modern devlet tasarıları kurgulanmıştır. 17. yüzyıl ile birlikte doğrudan kadınlardan oluşan ütopyalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Sanayi Devrimi ile de modern yapıda ütopyalar ortaya çıkmıştır.

Klasik ütopyalar, içinde bulunduğu topluma bir başkaldırı olarak tasarlanmıştır. Bu eserlerde özellikle dönemin siyasi alandaki istikrarsızlığına ve ekonomik eşitsizliğine yönelik öneriler sunulmaya çalışılmıştır. İnsanın içinde bulunduğu toplumda rahat bir hayat sürmesi üzerine kurgulanmıştır. Bunun yanı sıra ütopyalar düşsel bir yapıyı da ifade ederler. Ütopya yazarları kurdukları toplum ile mükemmel bir düzen ortaya koyarlar. Adil, eşitlikçi ve insancıl toplum yapıları oluştururlar. Toplumda bulunan üyeler arasında bir rekabet söz konusu değildir ve bireyler ortaklaşa çalışırlar. Böylece erdemli bir yaşama ulaşılabileceği düşünülür.

Modern ütopyalarda özlenen bir gelecek tasarımı mevcuttur. Bu ütopyalarda insanlar daha özgürdür ve bir sınırlama söz konusu değildir. Çalışma bir zorunluluk değil zevk işidir. İnsanlar yetenekli oldukları alanlarda kendilerini geliştirir. Ayrıca eğitim de faydacı bir şekilde topluma sunulur.

Ütopyalar zamanla alışıldandan çok farklı bir bakış açısıyla işlenmiş, bu bakış açısı karşı ütopyaları ortaya çıkarmıştır. “Ütopya bir tür yeryüzü cenneti ifade ederken karşı ütopya kafalarındaki cenneti kurmak isteyenlerin yol açtıkları cehennem sergiler.” (Yıldırım, 2015: 24). Ütopyalarda toplum düzenine uymak mutluluğun temel şartı kabul edilmiştir. Karşı ütopyalarda ise bu uyumlu toplum oluşturulurken ezilen bireylerin acısı dile getirilir.

Türk edebiyatında devletin nasıl kurtulacağına dair çeşitli fikirler ortaya çıkmaya başladığı Tanzimat ile birlikte ütopyik anlamda metinler de oluşmaya başlamıştır. Bu metinler Batı’daki eserler gibi Türk edebiyatında sistemli bir şekilde oluşturulmamıştır. Buna rağmen bizdeki bazı örnekler çeşitli bakımlardan ütopya olarak adlandırılabilir. Ütopya bağlamında değerlendirmeye en uygun eserler rüyalarlardır. “Rüya, hayatın gerçeğe karşı yarattığı bir savunma mekanizmasıdır. Rüya bazen bir kaçış olur ve ütopyik mekânlarda, düzenlerde yaşanacak bir hayatın hasretini aksettirir.” (Özgül, 1989: 5). Rüyaların temelinde

bazı askerî, siyasi ve mali sıkıntılar mevcuttur. Bu yüzden rüyalar var olan düzeni eleştirerek yeni bir düzen ve dünya kurgulamak için yazılır. Tanzimat döneminde devletin çöküşüne karşı bir endişe uyanmıştır. Buna yönelik çözüm arayışında bulunan yazarlar için siyasi rüyalar bir tür araç olmuştur. Siyasi rüyalar olarak adlandırılan eserlerde yazarlar kendi rüya âlemindeki yapılanmayı ortaya koyar. Bu tür eserlerde ütopyik düşünce yaygınlık gösterir. Namık Kemal'in *Rüya*'sı da ütopya açısından ele alınması gereken önemli bir eserdir.

Bu çalışmada amaç öncelikle Tanzimat yıllarında toplumun içinde bulunduğu durum ile bu durum karşısında Namık Kemal'in düşünceleri, tavrı ve dönem ile bağlantısına yer verilecek ardından ideal bir devlet kurgusu olarak tanımlanabilecek eseri "*Rüya*" ütopya bağlamında incelenecektir.

2. Namık Kemal'in Fikirleri

Namık Kemal 1840 yılında dünyaya gelmiştir. Hem anne hem baba tarafından kültürlü ve devletin yönetim kadrolarında çeşitli görevler almış bir ailenin çocuğudur. Anne ve babasını küçük yaşta kaybeden Kemal, dedesi ile birlikte yaşar, dedesinin mesleği dolayısıyla ülkenin dört bir yanını dolaşır. Bu süreçte de çeşitli dersler alarak kendini geliştirir.

Onun milliyetçi ruhu, vatan sevgisi çocuk yaşlarda oluşmaya başlar. Şinasi ile tanışması da fikir hayatında önemli değişiklikler meydana getirir. Şinasi ile tanıştıktan sonra *Tasvir-i Efkar*'da çeşitli yazılar yayımlar ve kısa bir süre sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne üye olur. "Yeni Osmanlı hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı siyasi ve idari sıkıntıları gidermek maksadıyla yapılmış bir reform hareketi olan Tanzimat'ın devlet bünyesinde yarattığı geniş çaplı sosyal ve kültürel değişikliklere bir kısım aydının -ki bunlar Tanzimat döneminde yetişen ilk aydınlardır- tepkisinin neticesinde kurulmuştur." (Çağan, 2012: 255-280). Cemiyet üyeleri meşruti bir yönetim arzular ve tıpkı Batı'daki gibi halkın temsilcilerinden oluşan bir parlamento kurulmasını amaçlar. Cemiyet adına faaliyetler gerçekleştirebilmek için Ziya Paşa ile Avrupa'ya kaçan Namık Kemal, Londra'da bir süre cemiyet adına *Hürriyet* adlı gazeteyi çıkarır. Ziya Paşa ile olan anlaşmazlık yüzünden gazeteden ayrılan yazar, daha sonra çeşitli gazetelerde yazılar yazmış hatta imtiyazı kendine ait bir gazete kurmuştur. Namık Kemal, gazetelerde yazdığı yazılarında fikirlerini açıkça savunmuştur. *İbret*'te bir çok faaliyet gösteren yazar bu gazetenin kapatılmasıyla birlikte Magosa'ya gönderilmiştir. Magosa sürgünü ile gazetecilik faaliyeti son bulsa da edebî açıdan önemli eserler ortaya koymaya devam etmiştir.

Namık Kemal, Tanzimat devrinin önemli aydınlarındandır. Sanatçı kişiliğinin yanı sıra bir fikir adamıdır. O lider konumunda olup kendisinin milleti kurtarıp yükseltmek için dünyaya geldiğini düşünür. Devletin bekasını temin

etmek amacıyla çağının tüm meselelerine kafa yorar. *İbret*’teki yazılarında hükümetin yolsuzluklarından, memleket davasından bahsetmiştir. Yazılarında genellikle dile getirdiği fikirler; devletin çöküş nedenleri, bu durumdan nasıl kurtulacağı ve bu durumu ortadan kaldırmak için ne tür reformların nasıl gerçekleşeceği. Onun için tek çare millî kimliği kaybetmeden Batılılaşmadır. Namık Kemal millî benliği kaybetmeden modernleşmeyi savunurken diğer yandan da İslami değerlerin sürdürülebileceğine inanıyordu. O, var olabilmek için değişmek ve çağdaş gelişmeleri yakalamak gerektiği görüşündedir.

Tanzimat ile birlikte devlet kendisi için Avrupalılaşmayı resmî bir program hâline getirir. Saray, Avrupa saraylarına göre düzenlenmiş, devlet kurumları Avrupalılaşmış ve kıyafetlerde çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. Namık Kemal’e göre de Osmanlı, Avrupa’nın getirdiği yenilikleri tam anlamı ile kavrayamamıştır. Yapılan her yenilik yüzeysel kalmıştır. Yenileşme çabası içinde olan devletin bütün müesseseleri çökmüş vaziyettedir. Gayrimüslimlere verilen birtakım haklar devlet içinde kaos ortamı oluşturmuştur. İmparatorluk içinde yaşanan bu düzensizliğe aydınlar tarafından çareler aranmaya başlanmıştır. Bu aydınlar içinde Namık Kemal, toplumun sesi olmuştur.

Devlet teşkilatı üzerinde oldukça fazla duran Namık Kemal, yasamanın ve yürütmenin tek bir elde toplanmasına karşı çıkmaktadır. Bütün her şey Babı-ali’nin elindedir ve bu yönetim tarzı devleti yıkılışa doğru sürüklemekle birlikte halk ile devlet arasında çeşitli sıkıntılar da meydana getirmektedir. Bu yönetim içinde halk açısından devlete karşı bir güvensizlik oluşmuştur. Artık halk resmî dairelerden çıkan her kararın bir aldatmaca olduğunu düşünür hâle gelmiştir. Tüm bunların devletin teşkilatlanmasından kaynaklandığı görüşünde olan Namık Kemal için olması gereken meşruti bir yönetim şekliydi. Gereğine uygun bir şekilde yürütülürse eğer devlet uzun yıllar boyunca varlığını sürdürecektir. Devletini içinde bulunduğu bu durum baskıcı yönetimin bir sonucudur. Adaletli ve İslam hukukuna göre bir yönetim anlayışı benimsenirse var olan sıkıntılar ortadan kalkacaktır. İşte Namık Kemal halkın güvenini de meşruti yönetim ile tekrar kazanılacağını ifade etmektedir.

Namık Kemal hürriyet, adalet, kanun, eşitlik, vatan, özgürlük gibi kavramlar ancak meşruti bir yönetim ile vücut bulabileceğini ifade eder. O, bu kavramların savunduğu yönetim şekli ile hayata geçebileceğini savunur. Kemal, Batı dünyasında gerçekleştiğine inandığı hürriyet fikrini kendi ülkesinde de görmeyi arzulamıştır. Ona nazarında insan hür doğar ve hürriyete saldıran insanlığa saldırmış olur.

Namık Kemal’in bir fikri başka bir fikrin oluşmasına yardımcı olur. Hürriyet fikri de zamanla kanun fikrini ortaya çıkarır. Yazar, kanun önünde eşitlik sağlanabilirse farklı unsurlar tarafından din ve dil farklarına yapılan vurgunun

azalacağına dikkat çeker. Halkın siyasi ve kişisel haklarının güvence altına alınarak toplumda bir bütünlük oluşturulabilir, İmparatorluktaki ayrılıkçı hareketler ve dış müdahaleler önlenir. Bu şekilde devlet yıkılmaktan kurtulabilir.

Namık Kemal vatan fikrini de en geniş şekilde ele alan bir aydındır. Ona göre vatani sevmeyen insan değildir. Namık Kemal için vatan kuru bir topraktan ibaret olmayıp insanın vicdanında var olan bir his, gerekirse uğruna ölünecek bir kavram ve millet ile bir bütün hâline gelmiş tarihtir. “Göçgün’e göre Namık Kemal’in en iyi bildiği ve savunduğu vatan ve millet sevgisi bir gönül işidir.” (Göçgün, 2014: 111). Bu yönüyle kendi devrinde ve daha sonraki devirlerde de millî kahraman olarak görülmüştür. “Vatan fikriyle din ve gelenekleri birleştirmek suretiyle ortaya bir vatan ideali koyar. Ecdadın kanlarını dö-küp canlarını feda etmek suretiyle gelecek nesillere miras bıraktığı vatan toprağı, dil, düşünce, sevgi ve menfaat birliğinin olduğu ve üzerinde millet denilen bir kitlenin yaşadığı mukaddes bir varlıktır. Yeryüzünde yaşayan her milletin müstakil bir vatani vardır.” (Uçman, 2014: 113-128).

Namık Kemal’in bir Tanzimat aydını olarak döneminin sosyal ve siyasi olayları ile yakından ilgilendiği ve döneminin sözcüsü olduğu yukarıda vurgulanmıştı. Zihninde tasarladığı düşünceleri ve devlet adına gerçekleştirmek istediklerini eserleriyle hayata geçirmiştir. Bir aydın ve bir edip olarak kendi ideal devletini eserlerinde oluşturmaya çalışmıştır. Tıpkı ütopyalarda olduğu gibi Namık Kemal insanın ve devletin geleceğini tasarlayacak şekilde fikirlerini ortaya koymuştur. Bunun en güzel örneği *Rüya* adlı eseridir. Tanzimat yıllarında Namık Kemal’in *Rüya*’sı fikirlerini ele alması, siyasi ütopya unsurları içermesi ve kurguladığı ideal devlet açısından oldukça önemlidir.

3. Ütopik Unsurlar Açısından “Rüya”

Tanzimat dönemine damgasını vuran Namık Kemal, fikirlerini edebî çevreye ve okuyuculara iletmek için değişik ifade tarzları kullanmıştır. Bunlardan biri de “1289 yılı Safer’inin on dördüncü gecesi görülmüş bir rüyadır” cümlesiyle başlayan *Rüya*’dır. Bu eseri Magosa sürgününde iken kaleme almıştır. “Namık Kemal, Hicrî 1292’de Zeynelabidin Reşid’e gönderdiği bir mektubunda *Rüya*’nın bastırılmasını ister: ‘*Rüya*’yı gönderdim; tabına Kasab değil, kahraman katil bile cesaret edemez sanırım. Avrupa’da bastırırsanız onu bilemem.’ Bu ifadelerin ardından Teodor Kasab, *Rüya*’nın bir kısmını *Hayal* gazetesinde neşreder. Kemal, yine Magosa’da iken Abdülhak Hamit’e yazdığı hicrî 1293 tarihli mektubunda ise *Rüya*’yı Kıbrıs’ta tamamladığını ve *Sadakat* gazetesinde tefrika edildiğini yazar.” (Özgül, 1989: 53).

Türk edebiyatında ütopya bağlamında adı anılacak ilk eserlerin rüyalar olduğu yukarıda da belirtilmişti. Tanzimat döneminde kaleme alınan ütopya

eserlerinin daha çok toplumsal kaygı ile yazıldığı bilinir. Osmanlı Devleti'nin çöküşü aydınlarda bir endişe uyandırmıştır. “Özgül'e göre bu endişe siyasi rüyalar ile dile getirilir. Rüyalar düzeni eleştirmek ve yeni bir dünya kurgulamak için yazılır.” (Özgül, 1989: 20). Yazarlar toplum ve yönetime dair hayallerini rüya kurgusuyla ifade etmeye çalışırlar. Bu bağlamda rüya kelimesi ile ütopya arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Eserin adının rüya oluşu ütopyik unsurlar içerdiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Namık Kemal'in eseri rüya ve hayal âlemi vurgusunu yapan bir dörtlükle başlar. Boğaziçi'nde deryaya karşı bir bahçedeki odanın penceresinin önünde oturan yazar, bir hayale dalarak kederlenir. Ütopyalar insanların mutsuz olduğu zamanlarda tasarladıkları dünya âlemini anlatan kavramdır. Yazarın “halyalime ahval-i âlem gönlüme bir garip elem geldi” (Namık Kemal 1908: 10)¹ ifadesinden de anlaşılacağı üzere yaşadığı dönemin içinde bulunduğu bedbaht hâlimden dolayı hüznüldür. Bir rüya tasavvuru içinde etrafına bakar ve gördüklerini ifade etmeye başlar. Etrafta kendi ruh hâlinin yansımasını gören yazar için denizin ciğeri yaralı, ağaçların gönlü tıpkı kendi gibi hüznüldür. Havada hafif bir esinti vardır, bu sırada yazarın gözlerinin nuru kalmamıştır artık. Bunun sebebinin etrafta gördükleri olduğu düşünse de biraz sonra öyle olmadığını anlar. Daha sonra deniz birden dalgalanır ve güneş bulutları âdeta deler gibi batıya yönelir. Bundan sonra vermiş olduğu doğa tasviri ile birlikte toplumun içinde bulunduğu olumsuzlukları da gözler önüne serer. Şekil olarak eserin ilk bölümü denilebilecek bu kısımda Namık Kemal, *Rüya*'nın yazıldığı döneme dair eleştiriler yapar. Böylelikle Namık Kemal'in tasvir ettiği olumlu doğa manzarası yerini olumsuzluklara bırakır:

“Gide gide her tarafa dehşet çöktü. Kâinata bir beht ve hayret müstevli oldu. Behayim, eğilerek mağaralarına kuşlar çağrışarak yuvalarına çekilmeye başladılar. Arası biraz daha geçer geçmez karada bir iki bülbül-i nalendeden deryada birkaç hanendeden işitilir ferd-i aferide kalmadı. Gönlüm bu âşıkane temaşalar ile kendinden geçmiş nazarım ise etrafa müstevli olan muhit-i zulmetin amak-ı hafasında kaybolmuş gitmişti. Gittikçe zulmet bir hâle geldi ki karanlığı el ile tutmak kabil gibi görünürdü. Sâyesinde eğlendiğim her ağaç nazarımda bir gulyabani şeklini bağladı.” (s. 11-12).

Yazar bir şaşkınlık içerisinde her yerin bir dehşete dönüştüğünü görür. Etrafta hiçbir canlı kalmaz hepsi yuvalarına çekilir. Yeryüzü ve yeraltı birbirine geçmiş bir vaziyettedir. Denizi sanki hürriyet için şehit olanların gözyaşları kaplamış, bu hâli ile deniz dağları ve taşları çevrelemiştir. Bu olumsuzluklar

1. *Rüya*'dan yapılan alıntılarda sadece sayfa numarası verilerek (s. ...) şeklinde gösterilecektir.

ilerleyen satırlarda daha da çoğalır ve artık yazar hoşnutsuzluğunu iyice açığa vurur.

Ütopya geleceğe yönelik tasarımlar ortaya koymasının yanı sıra mevcut yaşamdan duyulan memnuniyetsizliği de dile getirir. Bu da ütopyaların eleştirel yönünün varlığını ortaya koyar. “Rönesans dönemi ütopyaların genel bir özelliği satirik gelenekten gelmeleri, eserlerinde hiciv kullanmaları olmuştur.” (Yıldırım, 2015: 42). Mevcut sisteme olan eleştirileri ve var olan durumdan şikâyeti Namık Kemal’in eserinde açıkça görmek mümkündür. “Ya Rab! Bu perde-i zalam içinde acaba kaç mazlumun kanı dökülüyor da senden başka kimse görmüyor? Kaç gaddarın hançer-i taaddisine su veriliyor da senden başka kimse bilmiyor? Kaç yetimin gözlerinden oluklar gibi yaş akıtılıyor da senden başka kimse vakıf olmuyor? Kaç dad-hah zalim elinden feryat ediyor da senden başka kimse işitmiyor? Yollu birtakım kara kara hülyalara müstağrak iken birdenbire bir kıyamet koptu” (s. 13). Yazar, dehşet anını anlatırken diğer yandan da topluma karşı bir serzenişte bulunur. Yaşanan olumsuzluklar, adaletsizliklerin kimsenin dikkatini çekmiyor oluşu Namık Kemal’i rahatsız eder. “Özgül’e göre *Rüya* siyasi bakımdan istibdada karşı bir isyandır. Siyasi istibdadı kuranlara karşı değil, ona tahammül edenlere bir hitaptır.” (Özgül, 1989: 60).

Yazarın çevresindeki olumsuzluklar metinde bir süre daha devam eder. Yazar başını nereye çevirse bir felaket ile karşılaşır. Etrafı bir fırtına bulutu kaplamış gibidir. Dağlar adeta birbirine çarpmakta taşlar ve kayalar zelzeleye uğramış gibi hiç durmadan titremektedir. Mehtap bir anlık görünüp kaybolmakta ardından şimşek çakmakta ve her yeri yağmur kaplamaktadır. Yazarın dile getirdiği gibi rüzgar sanki dehşetli bir zelzele, gök gürlemesi yeryüzünün iniltisi ve şimşekler de bir yanardağ gibi gözükmemektedir. Karanlık içerisinde meydana gelen bu dehşet yazarın dediğine göre yarım saat kadar devam etmektedir. Kıyamet gibi olan bu felaket anlarında Namık Kemal sınırları yıpranmış bir vaziyette odanın içinde dolaşır: “Akıbet yorgunluk vücuduma galebe etti. Göz kapaklarım -yastığa dayanmış hastalar gibi- durduğu yerde önüne önüne yığılmaya başladı. Odanın bir köşesine uzandım, derhal uyumuş kalmışım. Ah o ne hab-ı hayat-efza idi.” (s. 16). Vücudu yorgun düşen yazar bu dehşet anları içinde bir uykuya dalar, bu uykuda bir rüya görür.

“Ütopik mekânlar, gerçek mekânlardan kaçmak için tasarlanmaktadır; fiili mekânların sorunlarından ve kargaşasından uzak ve sorunsuz; zihinde tasarlanan ve içinde bulunulan mekânlardan esinlenilerek, var olan durumu iyileştirerek sunan mekânlardır.” (Erol, 2016: 57). Gerçek dünyanın ve mekânların olumsuzluklarından, sıkıntılarından, kötülüklerinden kaçış olarak değerlendirilen bu mekânlardan biri de Namık Kemal’in rüyasındaki sahradır. Yazar bu gaflet anı içinde sıkıntıdan daldığı uykuda kendini bir sahrada bulur.

O gördüğü bu rüyadan o kadar memnundur ki böyle bir hayale binlerce hakikati değişmez. “Pek az zaman sürdü, öyle temaşanın her dakikasına bir ömr-i beşer kurban olsun”(s. 17) ifadesiyle memnuniyetini dile getirir. Bu ifadeden sonra artık bulunduğu mekânın olumlu tasvirini yapar. İlk baştaki felaket dolu ortam yerini çiçek açan ağaçlara, parıldayan ateş böceklerine bırakmaktadır. Güneş yeni doğmaktadır. Böyle güzel bir ortamda bir anda “ufukta gayet hafif bir âteşi bulut” (s. 18) belirir.

Ağır ağır açılan bulutun içinden bir kız görünür. Bu kız bir güzellik tanrıçasıdır, yüzünün parlaklığı ile etrafa ışık saçır. Akıl almaz güzellikte olan bu kız Namık Kemal şu şekilde tasvir etmiştir:

“Bir nurani cemaline, bir hüsnündeki teravete bakılsa bir bakışta güneş, bir bakışta nevbahar insan şekline temessül etmiş zannolunurdu. Pembe vücuduna dağılan sırma saçları fecr üzerine yapılmış hayat şuleden fark olunmazdı, gözleri her bakışta gönüllerin en mestur olan amak-ı hafasına girer, taharri-i esrar eder gibi görünürdü. Dehanına dikkat olursa ibtisam-ı sabah gerdanından göğsüne doğru nazar olursa, amud-ı sahar cismani bir vücuda ıtlak olunmuş denilirdi. Meme değil güya ki kurs-ı kamer ikiye bölünmüş de her biri göğsünün birer tarafına konulmuştu. Cismi o derece şeffaf idi ki, büründüğü bulutun her tarafından aks-i elvanı görünürdü. Buluta sarınır sarınmaz gısları ürperdi. Arslan saçına benzedi. Cephesi parladı.(...) Gözleri, nur-ı nazarının hiddetinden baktığı yerlere şerare saçır gibi görünürdü.” (s. 19).

Bu tasvirin ardından güzellik tanrıçasının dağdan inerek kalabalığın yanına geldiğini söyler. Yazar kendisini bu kıza aşına hissettiğini fakat bu tanışıklığın nereden geldiğini bilmediğini ifade eder. Onun peri ya da melek olabileceği ihtimali üzerine aslında “*hürriyetin timsal-i semavisi*” olduğunu anlar. Güzellik tanrıçasının hürriyet sevdası Namık Kemal ile yakınlık kurmasını sağlamıştır. Buradaki güzel kız üzerinden yazar kendi ütopyasında olması istediklerini ve toplumda şikâyet ettiği unsurları dile getirir.

Hürriyet timsali bu güzeli farklı açılardan değerlendirmek yerinde olacaktır. “İsmail Parlatır’a göre *Rüya* içindeki en ilginç unsurun “Hürriyet Perisi” yani hayali bir peridir. Bu peri kıızı tipi Tanzimat edebiyatının yeni bir motifi- dir. Daha sonra bu motifin yerini hayali sevgili alır. Bu peri oldukça görkemli tasvir ediliyor. Namık Kemal’in bu sanatkârane üslubu daha sonraki eseri olan *İntibah* romanının giriş kısmındaki Çamlıca tasvirinde de karşımıza çıkar.” (Parlatır, 1993: 59). Hürriyet perisi metinde şairin düşüncelerini dile getiren halka seslenen bir karakterdir. “Namık Kemal, tarihî bir karaktere başvurmak yerine eserinde hayali bir kahramana yer verir. Şairin, ömrü boyunca uğruna mücadele ettiği hürriyet eserde çok güzel bir kız suretinde karşımıza çıkar. Şairin, muhatabı halktır. Bu nedenle inandığı bir kavramı somutlaştırmış ve peri

yoluyla halkı zincirlerinden kurtulmaya davet etmiştir.” (Öztürk, 2018: 404-421).

Hayali kadını mitolojik bir unsur olarak da ele almak mümkündür. “Batı etkisinde gelişen modern Türk edebiyatının mitolojik zemini aşama aşama Yunan mitolojisine kayar. Türk edebiyatının Yunan mitolojisine yönelmesi Batılılaşma sürecinin olağan bir sonucudur. Türk edebiyatına Yunan mitolojisi, başlangıçta kırık dökük imajlar şeklinde yansır.” (Küçük, 2017: 69-90). Tanpınar’a göre Batı mitolojisi Türk şiirine Şinasi’nin “su kızı” imajıyla girmiş, Namık Kemal’in “hüsn aliyesi” ile bu durum devam etmiştir (Tanpınar, 1988: 277-278). Namık Kemal buradaki hayali kadını putperestlerin gözündeki güzellik kraliçesine (alihatü’l-hüsn) benzetir. Sıra dışı bir unsur olması mitolojik ve ütöpik bir çağrışım yapar.

Metnin ilerleyen satırlarında bu hürriyet güzeli bir kayanın üzerine çıkarak etrafa öfkeli bakışlar atar. Ardından yüksek bir sesle kalabalığa karşı konuşur.

“Namık Kemal’in çizdiği, antik heykelleri daha çok güzellik tanrıçasını hatırlatan bu kadın resmini, Recaizâde Ekrem’in “Yakacak’ta Akşamdan Sonra Bir Mezarlık Âlemi” isimli şiirindeki hayal kadında ve Cenap Şahabettin’in “Güzel Bir Rüya” isimli şiirinde işve-perver aşk âliyesi olarak tasavvur ettiği fakat aşk tanrısı Eros’tan çok güzellik tanrıçası Aphrodite’i çağrıştıran sevgili imajında görmek mümkündür. Namık Kemal’in hürriyetin timsali olarak hayal ettiği bu kadını diğer şairler sevgili olarak anlatır.” (Yüksel, 2012:194).

Namık Kemal, yaşadığı dönemde var olmayan hürriyet ortamını arzularken diğer bir yandan da bunun için mücadele etmeyen, esaret altında yaşayanlara, ülkenin felakete doğru sürüklenmesine göz yumanlara tepkiler gösterir. Onun bütün sitemi gözünü kapatıp gaflet uykusuna yatanlara, sefaletle alışanlara, korkaklardır.

“Ey habidegan-ı gaflet! Ey me’lufan-ı sefalet! Ey takayyüd-perestan-ı esaret! Ey tezellül-perveran-ı cebanet! Ey mürtekiban-ı her mezellet! Gözlerinizi sabah-ı mahşerde mi açacaksınız? Gerdeninizdeki kayd-ı esareti malik-i cahime teslim etmek için mi saklıyorsunuz? Bir dakika sonra bekasına emin olamadığınız hayatınız için mi ilelebet elsine-i nefret-i âlemde namınızı ibka edecek kadar korkarsınız? Çektiğiniz bâr-ı hakarete mizan-ı kıyamette sıkletinizi göstermek için mi tahammül edersiniz? Heyhat!”(s. 22).

“Ey habidegan-ı gaflet! Sani’-i kudret âsâr-ı rahmetini temaşa için nazar vermiş. Siz o maşrik-ı hakikati setr ediyorsunuz da hayalinizle veya kulağınızla görmeye çalışıyorsunuz! Gözünüz açık iken naim oluyorsunuz! Kapandıkça adeta meyyit hâline geliyorsunuz! İçinizde en tecrübeli bir pirin fikir ve nazarı, iki gözü anadan doğma alil bir çocuğun rüyası kadar hakikate isabet edemiyor. Efkârınızı uyandırmak için ihtiyar ettiğiniz fedakarlık çakşırınızı yıkatmak için

sarf ettiğiniz paraya tekabül etmez. Vücudunuzu rahat döseğinden dür etmeyiniz ki leyal-ı adem gelip çatıyor.” (s. 22).

Bu gaflet uykusuna dalanlar öyle bir hâl almıştır ki uyanmak isteseler bile uyanamayacaklardır. Gözlerini açmak isteseler de gerçeği göremeyecekler, zihinlerini gerçeği aramaya zorlasalar bile hiçbir şey anlamayacaklardır. Ütopya yazarının amacı var olduğu toplumu eleştirmektir. Namık Kemal’in bu eleştirileri de metinde sayfalarca devam eder. Sefaletle alışmış olanlar da sürünmeye mahkûmlardır. Onlar yaşamının sürünmeden ibaret olduğunu sananlardır. Hürriyet perisi onlara “sürününüz, sürününüz! Çok sürmez ki siz de süründüğünüz yerler gibi hâk olursunuz!” (s. 24) diyerek seslenir. Esarete tapınmaya çalışanların tutunduğu tek şey boyunlarına takılmış esaret zinciridir. Hürriyetin seslendiği bir başka kesim ise rüşvet yiyenlerdir. Bunlar her alçaklığı göze alanlardır, yazara göre onlar omuzlarındaki ağır yükün altında ezilmeye mahkûmlardır.

Yazar tek tek ağır suçlamalarını yaptıktan sonra topluma karşı bir sesleniş gerçekleştirir: “Ne zaman intibah hâsıl edebileceksiniz? Ne zaman saadetinizi düşüneceksiniz? Ne zaman mürit ve muhtar olduğunuzu bileceksiniz? Ne zaman mert olacaksınız? Ne zaman kaderinizi anlayacaksınız?” (s. 26). Tek bir elden yönetime karşı olan Namık Kemal bu duruma sessiz kalanların gaflet uykusundan bir an önce uyanmazlarsa devletin çöküşe doğru gittiğini söyler.

“Devletin yönetimi için oluşturulmuş olan bürokratik yapılanmanın zaman içinde devlet içinde bir devlet gibi hareket etmesi ve halk üzerinde yarattığı baskı ve tehdit ortamıyla rejimin devamı için kişileri yok sayması eleştirilmiştir.” (Yıldırım, 2015: 74). Namık Kemal’in eleştirileri de bu doğrultudadır. Toplumun içinde bulunan her birey bir şeylerden şikâyetçidir fakat kimse sesini çıkarmaz. Herkes kendinden başka hiç kimseyi düşünmez. Var olan bu sistem insanlığı yokluğa doğru sürüklemektedir.

Yazar kurtuluşu geçmişte arayanları eleştirir. Geçmişte aranabilecek tek şey kaybedilen ömürdür. Toplumun artık geleceğe yönelmesi gerekir. Gelecek için bugün taşın altına ellerin koyulması şarttır. Namık Kemal zaman kavramına dikkat çeker. Zaman insanlık için önemli bir unsurdur. “Zaman kavramını işlerken yazar mazi-ati münasebetini de değerlendirmekten geri kalmaz. Bütün dikkatleri “ati” ye çekmeye çalışır” (Parlatır, 1993: 63). Geçmişten sadece ders alınmalıdır.

Ütopyalarda toplum içinde yaşayan her bireyin üzerine düşen görevler vardır. Herkes topluma faydalı olmak için çalışıp, ülkeyi ayakta tutmalıdır. Namık Kemal de yaşadığı toplumun bireylerinin insan yetiştirmek ile görevli bir memur olduğunu söyler.

Namık Kemal için önemli olan topluma yaptığı faydalı işler ile adının kendinden sonra da anılmasıdır. *Rüya*’da bunu açıkça dile getirir. Eleştirisini yaptığı halka şunları söyler: “İsminizi yalnız mezar taşlarında mı bırakacaksınız? Bir mezar taşının nakışları nihayet yüz seneden ziyade sürmediğini bilmez misiniz? O perestiş edercesine sevdiğiniz eslaf-ı kiramdan kaçının mezarını gördünüz?” (s. 30).

Namık Kemal, yaşadığı dönemde Avrupa’da meydana gelen değişimleri ve gelişmeleri yakından takip ediyor, kendi ülkesinin de bu seviyeye ulaşması için çabalıyordu. O devleti kurtarmak için gelişime ve değişime açık olunması gerektiğini vurgular. *Rüya* da bu fikir örgüsünü yansıtmaya açısından önemlidir. Yazar burada medeniyetten haberi olmayan hâlâ eskiye tutunmayı çalışanları eleştirir: “Ecdadınız mezarlarında doğru yatıyor! Siz dünyada boynu eğri geziyorsunuz! Medeniyet hayvanların ön ayaklarını el yapmaya, bellerini düzeltmeye çalışıyor. Maymundan insan peyda etmek istiyor! Siz mevcut ellerinizi ayak hâline getirmeyi, insan iken maymun olmayı iltizam ediyorsunuz! Böyle eğri büğrü mü gideceksiniz? Boyunuza olsun istikamet vermeye çalışmayacak mısınız? Aklınız hiçbir vakit ulviyyata meyletmeyecek mi? Gözünüz daima yere mi bakacak?” (s. 31). Medeniyet geleceğin bir inşası olup sürekli gelişmektedir. Medeniyet ile devlet gelişip insanlar mutluluğa erişecektir.

Esareti hürriyete tercih eden topluma yönelik bir eleştiri de karşımıza çıkar. Hürriyet Allah tarafından bahşedilmişken neden hâlâ esaret zincirine boyun eğildiğini anlamakta güçlük çeker.

Metnin ikinci kısmı olarak değerlendirilebilecek bölüm yazarın esaret karşısında arzu ettiği hürriyeti benimsemiş toplum yapısıdır. Yazar bu olumsuzlukların içinde başını hürriyete doğru çevirince onun yanında birkaç kişiyi görür. Hürriyet konuşmasına devam eder.

Esaret zinciri yıllardır öldürücü yılanın dişleri, yırtıcı kaplanın zorbalık eden ağzı gibidir. “Hürriyet, vatanın “meslek-i perverân-ı hamîyyet”ine hitaben şimdiki çalışmaların gelecekteki semerelerini göstermek istediğini söyler.” (Özgül, 1989: 63). Medenileşmiş büyük şehirlerin çalışmaları bugün küçük ve korkunç bir köy gibi olabilir fakat gelecekte buralar sonsuz cennet saadetinin bulunacağı yerler olacaktır. Namık Kemal, geleceğe çok fazla değer vermektedir. Geleceği medeniyet yaratacaktır ve bu medeniyet gelişmeye tüm hızıyla devam ediyor. Bu yüzden artık geçmişe bakıp da utanmanın bir gereği yoktur. Artık vakit yapılan yeniliklerle övünme vaktidir. Hürriyet perisine göre tüm umut hamîyet sahibi olanlardadır. Hürriyet güzeli, vatan uğrunda kendini feda eden vatan için çalışan kimselere seslenerek düşüncelerini aktarır. Bu kimseler çalışmaktan vazgeçmeyip her ne olursa olsun vatana hizmet etmelidirler. Vatana karşı yapılan hizmetin vereceği mutluluk başka hiçbir şey ile eş değer olamaz.

“Ben ne tarif edeyim, ektiğiniz tohum feyyaz-ı hamiyetin hafahane-i istikbalde perversiyab olan semere-i kemalatı işte gözünüzün önünde duruyor, dedi.” (s. 39). Hürriyet bu cümlelerden sonra bulutlar arasından geldiği gibi kaybolmaya başlar. Buradan sonra yazarın hayal ettiği vatana ait özellikler görürüz. Hürriyet ortadan kaybolduktan sonra yazar memleketin sahralarıyla, şehirleriyle, deryalarıyla bir an yücelik gösterdiğini fark edince şaşırır ve dikkatlice etrafına bakar:

“Gördüm ki her merhalede bir güne nispet bir kıtadan mamur bir âlemden servetli şehirler, her saat başında şimdi şehirlerden, büyük kişverlerden mahfuz karyeler, her sokakta bildiğimiz saraylardan, ziynetli kalalardan metin haneler bulunuyor. Demiryolları âdî caddeler, nehirlere, cetveller tomar kadar kesret de ve birbirine girift bir hâlde etrafa yayılmış vesait-i hayati her cihete cereyan-ı dem-i süratiyle isal ediyor. Mahi gibi kar deryada yüzer, tair gibi evc-i havada uçar, vesait-i intikal peyda olmuş. Ebnâ-yı beşer ecsam-ı salebe gibi mayiat ve ebharayı pâ-yi mâl-i tagallüb ediyor. Ümmetin cevahir-i tabiat-ı ale'l-umum pişgah-ı istifadesine, serair-i hikmet bütün bütün kütüphane-i intifana dökülmüş içlerinde en bedbaht addolunan bir fakir zamanımızın en muktedir padişahlarından ziyade lezzet ve refahla yaşıyor!” (s. 41).

Gelişmiş bir vatan hayali içerisinde olan yazar millet egemenliği üzerinde durur. Millet iradesi demek isteğe bırakılmış iradeler demektir, bu medeniyet yolunda atılacak bir adımdır. Ardından hükümetten bahsedilir. Namık Kemal, millet meclisinin ve mahkemelerin tek elden yönetime karşı bir güç olacağını düşünür. Devlet içinde var olan bürokratik yapılanma devlet adına kararlar almaya başlayarak halkın üzerinde baskı oluşturmaya çalışmıştır. Ütopyalarda eleştirilen bu durum Namık Kemal’in hayalindeki vatanda yer almaz.

İnsanlar köhnemiş bu cihana olan bağlılıklarından vazgeçmiştir. Memurlar da sanki hükümetin kıyafetini üzerine giymiş meleklerdir de kiramen katibin ile yarışır. Yasama, yargı güçleri yeniden düzenlenir, meşruti bir ortam oluşmakla birlikte âdeta memlekete yeni bir hava gelir. Ütopya yazarlarına göre bir devletin sağlam olabilmesi için yöneticilerin ve kendi aralarında birlik olmaları, şahsi menfaat gütmeyen devleti koruyabilecek kabiliyette olmaları gerekir. Böyle bir vatan imajı içerisinde de kendi şahsi isteklerini geri plana bırakmış insanlığın tamamlayıcı unsuru hâline gelmiş bir yönetim vardır.

Vatanın geleceği için “usûl-i mesuliyet” fikri de yazar için önemli bir unsurdur. Sorumluluk kabul eden bir memurun kalbinde “ilahî mahkeme-i serâir-âşinâ peyda etmektedir.” (s. 43). Miskinlik yapmayı nefsinde yenilmeden sorumluluk duygusunu taşımak ülkeyi bir adım öne taşıyacaktır. Sorumluluk duygusu ile vatan daima ayakta kalır ve hürriyet kazanılmış olur.

Metinde şehirler ve yollar aydınlık, halkın refah seviyesi yükselmiştir. Hürriyet ile var olan bir vatanda insanlar düşüncelerini, isteklerini rahatça dile getiriyor. Yazar bunu şöyle aktarmıştır: “Herkes her gün bir fikr-i cedid peyda ediyor.”(s. 44). Tecrübeler sonucu bütün insanlık âleminin yararlanabileceği eserler meydana çıkıyor. “Bir adam bir millet, bir millet ise bir âlem kadar iktidar gösteriyor.”(s. 45). Artık mecliste en önemli ve en sıkıntılı meselelerde bile herkes korkusuzca fikrini söylüyor, müzakere ediliyor. Ülkede her bir ailenin ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli kurumlar kurulmuştur. “...mektepe gibi, dârü’l-kütüb gibi, numune hane gibi, destgâh gibi, mesire gibi iktiza eden tesisatın kaffesi mevcut bulunuyor.” (s. 45). İsteyen evinde bir telgraf bulundurabiliyor.

Yazar vatan imajını bu şekilde ortaya koyduktan sonra bu hayal âleminde büyük sevinç duyduğunu, şaşırıldığını söyler. Büyük lezzet aldığı bu rüyadan uyanır. Bu rüyadan uyanış bölümü de eserin son basamağı olarak değerlendirilebilir. Namık Kemal bu rüyadan uyanmak istemese de artık uyanmıştır ve içinde bunun büyük bir hüznü vardır.

“Ütopyadaki seyyahın hareket noktasının gerçek bir yer oluşu bu kişinin tahayyül edilen bir yeri ziyaret edip eve dönmesi ütopiyayı gerçeklikle kurmaca arasındaki sınırdaki konumlandırır.” (Claeys, 2018: 10). Namık Kemal de ütopyasında arzuladığı ideallerine kavuşmak için bir hayali mekân kurgular ve bir süreliğine gerçek dünya ile olan bağlantısını koparır.

Yazar rüyadan uyandıığında ise duygularını şöyle izah eder: “Uykudan o hayalat-ı ruhperver içinde uyandım. O derece sevda-zede-i inbisat olmuşum ki tekerrür-i menam ile iade rüya kabil olurmuş gibi yine gözlerimi kapayarak pişgah-ı nazraya çekilen perde-i zalam arasında gördüğüm âlem-i kemalatın bir daha temasına saatlerce çalıştım, tabii muvaffak olamadım. Fakat hâlâ ömrümün en büyük sermaye-i safası bu temaşanın tasavvurat-ı ruhpveridir.” (s. 46).

Namık Kemal eserine bir dörtlülle başladığı gibi bir dörtlülle de bitirir. Onun gelişmiş bir vatan için istikbal tek çaredir:

*“Ne yâr-ı cân imişsin ah ey ümid-i istikbal
Cihanı sensin azad eyleyen bin ye's ü mihnetten
Senindir devr-i devlet hükmünü dünyaya infaz et
Huda ikbalini hıfz eylesin her türlü afetten”* (s. 47).

4. Sonuç

Namık Kemal, parlamenter bir sistem için daima mücadele etmiş ve birçok sürgüne maruz kalsa da davasından asla vazgeçmemiştir. Edebiyatı halkı eğitmek amacıyla kullanan yazar, devrinin anlayışına uygun eserler ortaya koymuştur. Bu eserlerden biri olan *Rüya* yazarın siyasi görüşlerini barındıran ve

dönemine göre yenilikler içeren bir eserdir. Hak; hürriyet, eşitlik, kanun ve vatan gibi fikirler üzerinde duran yazar diğer eserlerinde olduğu gibi *Rüya* 'da da bu fikirleri ön plana çıkarır. *Rüya*, Genç Osmanlıların da fikir dünyasının yansıması olarak kabul edilebilir. Dönemine karşı içerdiği eleştiriler ve geleceğe yönelik kurguladığı tasarılar açısından *Rüya* ütöpik unsurlar barındıran bir eser olarak değerlendirilebilir. Fakat bu esere tamamıyla ütöpik bir eser demek doğru değildir. Namık Kemal'in bir siyasi yapı önermesi, beğenmediği sisteme eleştiriler getirmesi ve öneriler sunması açısından ütöpik değer taşır. Ütopyalar yazarın memnun olmadığı durumlarda kaleme aldığı kendi hayal dünyasını kurguladığı eserlerdir. Namık Kemal de eserini sıkıntılı zamanda kaleme almış, hayalindeki vatani ifade etmeye çalışmıştır. Ütopyalar siyasi bir yapılanma sunduğu için eserler bunun üzerine kurgulanır ve yazar da medenileşmiş bir vatan imajı teklif eder. *Rüya* 'da da medenî bir vatan kurgusu görmek mümkündür. Ayrıca ütopyalar gerçekleşmemiş hayaller ile meydana gelir. *Rüya* 'da da yazarın tasarladığı vatan fikri gerçekleşmemiştir ve yazar rüyasından uyanmıştır. Bu özellikleriyle *Rüya*, Namık Kemal'in siyasi ütopyasıdır.

KAYNAKÇA

- Claeys, Gregory (2018); *Ütopya Edebiyatı* (çev. Zeynep Demirsu ve Damla Göl), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çağan, Kenan; "Namık Kemal'de Devletin Niteliği ve Temel Dayanakları", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2012, S. 1, C.7, s.255-280.
- Erol, Arzu Maltaş (2016), *Klasik Modern Ütopyalarda Mekân Tasavvurları*, Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Göçgün, Önder (2014); *Namık Kemal*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Küçük, Sena; "Türk Edebiyatında Mitoloji Arayışları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, S.37, s. 69-90.
- Namık Kemal (1908); *Rüya ve Magosa Mektubu*, Matbaa-ı İçtihat, Mısır.
- Özgül, Kayahan (1989); *Türk Edebiyatında Siyasi Rüyalarda*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Öztaş, Ayhan; "Siyaset Ütopyalarında Devlet". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, S.11, s.1009-1042.
- Öztürk, Zehra; "Veysi'nin "Hâb-Nâme"si ve Namık Kemal'in "Rüya"sında Konu, Devir ve Üslup", *Researcher: Social Science Studies*, 2018, S. 6, s. 404-421.
- Parlatır, İsmail (1993); *Rüya'nın Fikir Örgüsü*, Müjgân Cumbur (ed.), Doğumunun Yüz elinci Yılında Namık Kemal, s. 59-67, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988); *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Uçman, Abdullah; "Tanzimat'tan Sonra Edebiyat ve Siyaset: Namık Kemal ve Ziya Paşa Örneği", *Türkiyat Mecmuası*, 2014, S.24, s.113-128.
- Yıldırım, Yasemin Temizarabacı (2015); *Ütopyanın Kadınları Kadınların Ütopyası*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Yüksel, Süheyla (2012); *Türk Edebiyatında Yunan Antikitesi*, Asitan Yayıncılık, Ankara.